

Morten Ejrnæs og Jørgen Elm Larsen

Fattigdommens årsager

Fattigdom har fået fornyet aktualitet, fordi andelen af fattige i Danmark er steget kraftigt siden 2001. Denne stigning falder tidsmæssigt sammen med indførelsen af de såkaldte "fattigdomsydelser". Det har gjort spørgsmålet om årsagerne til fattigdom påtrængende, fordi det er blevet hævdet, dels at det lave ydelsesniveau ville øge incitamentet til lønarbejde og således reducere fattigdommen, dels at det netop ville skabe fattigdom. Derfor forsøger vi i denne artikel at nuancere belysningen af årsager til fattigdom. Årsager til fattigdom opdeles traditionelt i strukturelle, kulturelle og individuelle forhold eller karakteristika, uden at kausaliteten og deres indbyrdes sammenhæng diskuteres grundigt. I artiklen skelnes mellem: *makrostrukturelle forhold* som fx lavkonjunktur; *institutionelle forhold* som fx socialpolitiske tiltag; *lokalsamfundsforhold* der knytter sig til det boligområde eller den egn, man er bosat i; og *individuelle karakteristika*, der fremtræder som kendetegn ved individet. Endelig inddrages *biografi* i form af livsfaser og nøglebegivenheder gennem et livsforløbs faser som fx sygdom, skilsmisse og arbejdsløshed som perioder, begivenheder eller kæder af begivenheder, der kan forklare fattigdom. Med udgangspunkt i denne opdeling vises det, hvorledes forskellige faktorer, processer eller mekanismer i to konkrete cases bidrager til at skabe fattigdom for den enkelte, men også hvordan intentioner, valg og handlinger samt tilfældigheder i de enkelte livsforløb kan have en afgørende betydning.

Søgeord: Fattigdom, årsager, habitus, kapitaler, refleksion, livsforløb.

I Danmark er den andel af befolkningen, som er fattige ifølge OECD's definition af fattigdomsgrænse (50 % af medianindkomsten), vokset kraftigt i perioden fra 2001 til 2009, hvilket dokumenteres i undersøgelser fra såvel Finansministeriet, AE-rådet som Eurostat (Juul 2011a: 4). Stigningen i andelen af fattige sker således i en periode, hvor der ellers både har været et markant fald i arbejdsløsheden og en generel velstandsstigning. Denne paradoksale udvikling i fattigdommen hænger i Danmark bl.a. sammen med en række politiske indgreb, der har sænket niveauet for overførselsindkomster for forskellige grupper fra 2002 til 2011. Der er dermed sket en svækkelse af socialpolitikens omfordelende virkning i forhold til mennesker, der er marginaliseret eller ekskluderet fra arbejdsmarkedet. Niveauet for forsørgelsesydelse har således haft en direkte indflydelse på i hvilket omfang, der er forekommet fattigdom i Danmark. Samtidig har der i politisk debat været en tendens til at fokusere på demografiske og arbejdsmarkedsmæssige vilkår for øget vækst og konkurrenceevne i det danske samfund. Dermed er såvel størrelsen af den andel af befolkningen, der modtager overførselsindkomster, som lønnens højde i Danmark kommet i centrum for debatten. Det har givet anledning til diskussioner om, at ydelseens relativt høje niveau i Danmark skulle gøre det mindre attraktivt at komme i arbejde. Det har samtidig givet anledning til, at man har individualiseret årsagerne til fattigdom og hævdet, at når der for den enkelte altid er job, der kan søges, så er der også mulighed for, at den motiverede altid kan skaffe sig et job og dermed undgå fattigdom. Udbredelsen af denne både ideologiske og praktisk politiske diskussion gør det oplagt at introducere en sociologisk belysning af, hvordan makrostrukturelle forhold spiller sammen med såvel individuel kapitalbesiddelse og habitus som rationelle overvejelser og andre intentioner på individniveau, når det gælder muligheden for at undgå marginalisering og den deraf følgende fattigdom. Det i sociologisk tænkning grundlæggende spørgsmål om forholdet mellem aktør og struktur aktualiseres således i forbindelse med diskussion af årsagerne til fattigdom. Den generelle diskussion er ikke ny, fx har Bourdieu, Wacquant og Giddens hver især hævdet, at de hver med deres begrebsapparat har kunnet løse struktur-aktør problemet, men ingen af disse tilgange findes appliceret inden for fattigdomsforskningen, som generelt har været mere empirisk end teoretisk orienteret (Grusky og Kanbur 2006:2).

I artiklen viser vi, at et kritisk realistisk perspektiv i forhold til undersøgelsen af fattigdom muliggør en analyse, hvor der inddrages aktører, strukturer og processer på alle niveauer i samfundet. Vi forudsætter således med vores tilgang, at der eksisterer aktører og strukturer på såvel makro-, meso- som mikroniveau (Mouzelis 1995), der har betydning for forekomsten af fattigdom. Mange undersøgelser påviser statistiske sammenhænge mellem faktorer som lavt uddannelsesniveau eller dårligt helbred og fattigdom, men der er kun få forsøg på at skitsere en mere samlet sociologisk referenceramme for, hvorfor, hvornår og hvordan fattigdom opstår. Et kritisk realistisk perspektiv (Da-

nermark m.fl. 2003) giver imidlertid mulighed for dels at inddrage relevante strukturer, faktorer og processer på alle niveauer, dels at vise hvorledes disse faktorer og processer indgår i samspil med hinanden. På den måde bliver det muligt at analysere, hvordan strukturen, de enkelte menneskers forudsætninger (kapitalbesiddelse og habitus), egenskaber, individuelle overvejelser og intentioner samt endelig tilfældigheder spiller sammen i det enkelte individs livsforløb og kan forklare fattigdommen. Det illustrerer vi sidst i artiklen med to cases. Når vi i denne artikel bruger den kritiske realisme som referenceramme for vores diskussion af det sociologiske begreb fattigdom, skyldes det, at man i den kritiske realisme insisterer på behovet for sammensatte forklaringer, hvor der inddrages generative mekanismer på forskellige niveauer. Samtidig understreges det, at der findes generative mekanismer, der er specifikke for det enkelte niveau, som kaldes emergente kræfter, fordi de hverken kan reduceres til at være bestemt af et overliggende niveau, fx økonomien eller et underliggende niveau, fx individernes nytteovervejelser. Ligeledes understreges det, at analysen vedrører åbne systemer (ibid:102-116). Disse kendetegn er centrale i forhold til analyse af, hvorledes fx konjunkturen og politisk institutionelle forhold (fx sociallovgivningen) spiller ind på forekomsten af fattigdom, samtidig med at individernes forudsætninger og overvejelser i forhold til at lægge strategier for at undgå fattigdom spiller en central rolle. Disse forhold er særdeles relevante, både når vi analyserer fattigdommens udvikling over tid, og når vi undersøger, hvorfor individer, som udsættes for de samme risikofaktorer, alligevel får vidt forskellige livsforløb. I denne sammenhæng skærper den kritiske realisme opmærksomheden på to forhold. For det første, at når generative mekanismer ikke producerer den forventede empiriske effekt i form af fx fattigdom, kan det skyldes, at andre generative mekanismer virker modsat og altså neutraliserer eller modificerer de førstnævnte generative mekanismers effekt. For det andet, at komplementære forklaringer (Guldager 2008:17-114) kan supplere forklaringen ved at fremhæve andre generative mekanismer, der skaber den samme effekt. Vi mener derfor, at der er en særlig pointe i at kombinere Bourdieus (2007) begrebsapparat om felt, kapital og habitus med Archers (2007) begreb om refleksivitet og med tanker om det enkelte livsforløbs eller biografiens betydning for, hvilken kon-

tekst, kritisk begivenhed eller tilfældighed (Sibeon 1999) der får betydning for, at nogle gør sig overvejelser og handler på en bestemt måde (Delbridge og Edwards 2013, Thomson m.fl. 2002), så de ikke bliver fattige, mens udfaldet i andre livsforløb er fattigdom.

Fattigdommens årsager

Der er forskellige forslag til opdelinger af årsagerne til fattigdom. Årsagerne opdeles dog hyppigt i *strukturelle*, hvor grundlæggende kendetegn ved samfundet er afgørende for, at der opstår fattigdom; *kulturelle*, hvor grupper af menneskers afvigende værdier og holdninger tillægges den centrale betydning for, at netop de er blevet fattige; og *individuelle*, hvor fattigdom ses som udtryk for individets ikke-rationelle handlinger af enten genetiske, psykologiske eller moralske grunde. Det er imidlertid sjældent, at der er eksplicite sammenhængende teoretiske overvejelser over, hvilke omstændigheder, faktorer, processer eller mekanismer der skaber eller udløser fattigdom. Det er først og fremmest definitionen, "målingerne", dimensionerne, ideologierne, holdningerne og diskurserne vedrørende fattigdom, der har givet anledning til teoretisering. Det gælder såvel af rapporteringerne fra to store empiriske undersøgelser om fattigdom og social eksklusion i England (Pantazis m.fl. 2006) og Australien (Saunders 2011) som to grundbøger om fattigdom. Listers (2004) bog har end ikke et kapitel om årsager, men kun et om ulighed og sociale opdelinger. Alcocks (2006) bog har ganske vist et kort kapitel om årsager til fattigdom, men det består mest i en redegørelse for, at spørgsmålet om henholdsvis struktur og aktør indtager en central placering i diskussionen om fattigdommens årsager. Alcock sætter endvidere fokus på ideologierne og diskurserne om fattigdommens årsager. Det sidste er udtryk for en generel tendens til at beskrive *opfattelser af årsager* og ikke undersøge og analysere selve de sociale mekanismer, der skaber fattigdom. Således vedrører de fleste tidsskriftsartikler om fattigdom mediers og lægfolks *opfattelser af fattigdommens årsager*, der fx bliver undersøgt gennem spørgeskemaundersøgelser (fx Niemelä 2008), sammenligninger af lægfolks og professionelles opfattelser (Weiss-Gal m.fl. 2009) eller indholds- og diskursanalyser af mediernes dækning (fx Kim m.fl. 2010). Denne interesse afspejler, at fattigdom stadig er et omdiskuteret fænomen, der hyppigt fremprovokerer stærke holdninger, fx vedrørende hvem der er "værdigt trængende" fattige. Denne diskussion er vigtig, men dette er ikke temaet i denne artikel, hvor vi fokuserer på årsagerne til fattigdom.

Forhold der øger risikoen for fattigdom

Empiriske undersøgelser rummer ofte opregninger af forhold, der øger risikoen for fattigdom (risikofaktorer) og vurderinger af disses styrke. Rynell (2008) sammenfatter på grundlag af et metastudie fra USA resultater fra en række undersøgelser i en liste af risikofaktorer opdelt i forskellige typer. Hun

fremhæver følgende *grupper* med særlig høj risiko for fattigdom: kvinder, etniske minoritetsgrupper, børn, mennesker med handicap, eneforsørgerfamilier med kvindeligt overhoved.¹ Rynell nævner tillige som risikofaktorer følgende *begivenheder*: arbejdsløshed eller indtægtstab i husstanden, skilsmisse der fører til, at kvinden bliver eneforsørger og pådragelse af handicap. Hun nævner endelig som risikofaktorer følgende *omstændigheder*: recessioner og arbejdsløshed der kan skyldes enten lavkonjunktur eller krise i enkelte brancher. Herudover nævner hun: lavlønsjob, diskrimination, deltidsarbejde, bosætning i socialt udsatte boligområder, høj kriminalitetshyppighed, oplevelse af vold, skoledrop-out og teenagerfødsler. Opdelingen i grupper, begivenheder og omstændigheder virker umiddelbart relevant, men der er ikke gjort noget særligt ud af begrebsafklaringen, og det er en svaghed, at flere af de nævnte eksempler kan rubriceres i mere end én kategori. Et af undersøgelsens store fortrin er, at Rynell med reference til empiriske undersøgelser i USA gengiver opgørelser af den absolutte risiko for at blive fattig, altså *hvor stor* risikoen for fattigdom er, når personen har en egenskab, når der sker en begivenhed, eller når bestemte omstændigheder gør sig gældende. På den måde kan de enkelte risikofaktorer potentielle betydning vurderes. En øget risiko er imidlertid ikke nødvendigvis udtryk for en årsagssammenhæng. Den absolutte risiko er endvidere sjældent særlig stor, hvilket betyder, at hverken den enkelte faktor eller en kombination af risikofaktorer fuldt ud eller hovedsageligt kan forklare fremkomsten af et bestemt samfundsmæssigt problem som fattigdom. Tværtimod viser empiriske undersøgelser, at de enkeltstående risikofaktorer kun kan forklare en forholdsvis begrænset del af forekomsten af sociale problemer (Ejrnæs 2008a). Det kan for fattigdom også udtrykkes på denne måde: Nogle individer har på grund af tilstedeværelsen af risikofaktorer en forhøjet risiko og i nogle tilfælde stærkt forhøjet risiko for at blive fattige, men hovedparten af dem, der er kendetegnet ved risikofaktoren, vil alligevel ikke blive fattige. For det andet er sammenhængen i mange tilfælde spurios. Der er en bagvedliggende variabel, der kan forklare både risikofaktoren og fattigdommen – fx helbred. Rynells og andres forsøg på en nøjagtig opgørelse af risikoforholdene ved at finde frem til de vigtigste *indikatorer* på forhøjet risiko og angive den absolutte risiko er dog et vigtigt skridt på vejen mod fastlæggelse af kausaliteten (Ejrnæs 2008a:184-187).

Makroforhold

Økonomisk krise, recession og naturkatastrofer, som permanent eller midlertidigt ødelægger grundlaget for den traditionelle produktion i bestemte geografiske områder, er de eneste strukturelle årsager til fattigdom, der udelukkende kan tilskrives eksterne makroforholds *direkte* indvirkning.

Med hensyn til konjunkturarbejdsløshedens betydning viser Rynell (2008: 6-7), hvordan arbejdsløshedsprocenten og andelen af fattige i USA viser stærk samvariation for hele perioden 1967-2003. Der er derimod ikke umiddelbart

nogen sammenhæng mellem økonomisk vækst og reduktion af andelen af fattige. Wacquant (2008:265) fremhæver netop *den manglende sammenhæng* som et kendetegn ved den aktuelle kapitalisme. Væksten kan direkte skabe strukturarbejdsløshed, som rammer bestemte sektorer som følge af produktivtetsudviklingen eller som følge af et lavere lønniveau i andre lande eller som følge af krav om nye kvalifikationer eller nye former for fleksibilitet hos arbejdskraften.

Naturkatastrofer er betinget af geografiske og klimatiske forhold, der kun i et vist (men stigende) omfang hænger sammen med samfundsstrukturelle forhold. Naturkatastrofers indflydelse på fattigdom omtales sjældent i litteraturen (Noy 2009:229), men naturkatastrofer kan have meget voldsomme følger for rigdom og vækst (Dell 2012) og dermed for fattigdom. Det skyldes, at produktionsudstyr ødelægges, hvilket fører til lav produktion og arbejdsløshed samtidig med, at også privat ejendom i form af boliger og inventar bliver ødelagt.

Institutionelle forhold særlig i form af den socialpolitik, der føres i landet, har stor betydning for forekomsten og karakteren af fattigdom. Det fremgik af Nolans m.fl. (2000:92) analyse af fattigdom blandt arbejdsløse i udvalgte lande i 1980'erne og 1990'erne, at det danske velfærdssystem gennem overførsler reducerede arbejdsløses fattigdomsrate (procentandel arbejdsløse fattige i forhold til alle arbejdsløse) fra 67 pct. til 8 pct., mens fx Englands neoliberale model i den samme periode kun reducerede fattigdomsraten blandt arbejdsløse fra 61 pct. til 49 pct. Indførelsen af lavere ydelser til først flygtninge og indvandrere i 1999 og i perioden 2002 til 2011 mere systematiske reduktioner i ydelserne til mennesker, der i mere end et halvt år havde modtaget kontanthjælp samt kommunernes hyppigere brug af økonomiske sanktioner over for kontanthjælpsmodtagere, der på forskellig måde havde forbrudt sig mod reglerne for modtagelse af ydelser, har da også ført til, at en større andel af mennesker på de laveste overførselsindkomster er blevet fattige. Andelen af fattige i Danmark er ifølge Finansministeriets opgørelse steget med 53 % fra 2001 til 2009 (Juul 2011a:4). I en periode med vækst, stigende lønninger og faldende arbejdsløshed er der altså alligevel sket en stærk stigning i fattigdomsraten, hvilket først og fremmest må tilskrives den førte socialpolitik med stærkt reducerede ydelser og skrappe betingelser for modtagelsen af ydelserne. Der er samlet set solidt empirisk belæg for, at både samfundsstrukturelle og institutionelle forhold har indflydelse på forekomsten af fattigdom i forskellige lande og i forskellige regioner inden for disse lande. Det er imidlertid sjældent, at disse forhold inddrages i en samlet teori, der dels kan forklare helt overordnede forskelle på fattigdomsraten i forskellige lande, dels kan forklare hvorfor fattigdommen rammer specielt hårdt i nogle grupper. Vi skal vende tilbage til dette spørgsmål efter kort at have behandlet forhold på lokalsamfunds- og individniveau.

Forhold på regions-, lokalsamfunds- og gruppeniveau (mesoniveau)
Geografien spiller på mange måder en væsentlig rolle for forekomsten af fattigdom. Der kan således både være meget store regionale forskelle på fattigdomshyppigheden inden for et samfund, der overordnet set har den samme samfundsstruktur (Rynell 2008). Sådanne forskelle findes i udpræget grad i Europæiske lande som Italien og Spanien, og de eksisterer også i Danmark i form af regioner, der netop på grund af deres perifere placering i forhold til økonomisk udvikling kaldes udkantsområder. Udsatte boligområder, der bl.a. er karakteriseret ved en høj andel af borgere uden for arbejdsmarkedet, er også karakteriseret ved stor andel af fattige (Juul 2011b). Stigmatiseringen af boligkvarterer – fx gennem betegnelsen ghetto – og fraværet af brobyggede netværk i de udsatte områder betyder, at mulighederne for at få uddannelse og job er begrænsede, og vellønnede jobs med karrieremuligheder er som oftest udelukket. Geografisk segregering på både landsplan og lokalplan har således betydning for fattigdomsrisikoen.

På gruppeplan er der en række mekanismer, der afgørende kan påvirke individers læring, selvopfattelse, holdninger og intentioner. Disse forhold har både direkte og indirekte indflydelse på individernes handlinger i forhold til at skaffe sig job eller blive forsørget af ægtefælle eller få tildelt førtidspension og på en af disse eller lignende måder undgå fattigdom. Dels har forældrenes adfærd og holdninger betydning for, hvad børnene lærer, dels fungerer forældrene som rollemodeller og har derigennem betydning for, om børnene bliver motiveret for uddannelse. Det er oplagt, at for unge mennesker er kammerater i nærmiljøet en af de referencegrupper, der betyder mest, og det er på den måde oplagt, at lokalmiljøer med ophobning af sociale problemer i form af arbejdsløshed og kriminalitet og ikke mindst fravær af netværk, der kan bygge bro til job eller uddannelse, betyder øget risiko for fattigdom.

Forhold på individniveau (mikroniveau)

Der er en lang række askriptive forhold, der først og fremmest fremtræder som egenskaber, der knytter sig til det enkelte individ, og som udløser samfundsmæssig forskelsbehandling, der fører til fattiggørelse. Det gælder således indlysende køn og etnisk tilhørsforhold. Alder (livsfase), uddannelsesniveau og handicap er forhold, der knytter sig til det enkelte menneskes livsforløb, og som alle i empiriske undersøgelser har vist sig at være betydelige risikofaktorer. Omgivelserne opfatter i varierende grad sådanne egenskaber som en del af menneskers identitet, og det samme gør disse mennesker hypigt selv. Klasse og uddannelsesniveau, køn, alder og handicap har imidlertid først og fremmest betydning i kraft af samfundsstrukturens stratificering af mennesker efter disse kendetegn – en stratificering der giver anledning til økonomisk forskelsbehandling og derfor i nogle tilfælde fattigdom.

Enkelte af disse individuelle kendetegn kan individet ikke eller meget vanskeligt ændre. Det gælder således køn og etnicitet,² men de fleste variable

kan ændre sig over livet og kan betegnes som livsforløbsvariable. Livsfaserne barndom, periode med forsørgelsesforpligtelser over for børn og alderdom er perioder, hvor forekomsten af fattigdom er hyppigere (Rowntree 1901, Alcock 2006:104-106). Betydningen af disse faser er dog aftagende, da forskellige institutionelle forhold som fx gunstige pensionsordninger spiller en større rolle. Andre variable har individet selv muligheder for at ændre. Især kan uddannelsesniveau – til trods for at det er både en strukturelt bestemt variabel og en livsforløbsvariabel – ændres gennem individets holdninger, intentioner, valg og handlinger.

Individuelle kendetegn kan i nogle tilfælde være den primære årsag til fattigdom. Årsagerne har i disse tilfælde en fundamentalt anden karakter. De vedrører processer, faktorer og tilstande hos det enkelte individ, der har afgørende betydning for, at netop dette individ bliver fattigt. Det gælder fx lav intelligens og fysiske og psykiske lidelser, som kan være afgørende for det enkelte individs mulighed for at handle, og hvor handlinger – fx forkert løsning af opgaver i en ansættelsestest eller manglende handlinger (undladelse af jobsøgning) – kan føre til eller fastholde individet i fattigdom. Rationelle valg er en generativ mekanisme på individuelt plan, der påkalder sig særlig interesse. Rational Choice teorien (Coleman 1994) hviler på den præmis, at mennesket vælger fx uddannelse eller job med henblik på at opnå størst mulig (egen)nytte. Inden for teorien ses fattigdom enten som en konsekvens af ikke rationelle valg, hvor man derfor leder efter andre årsager på det individuelle plan som lav intelligens eller dårlig moral som medvirkende årsager til disse uhensigtsmæssige valg. Eller arbejdsløshed og dermed risiko for fattigdom ses som en konsekvens af et rationelt valg i et samfund, hvor der på grund af for høje overførselsindkomster ikke er noget incitament til at blive selvforsørgende.

Samspillet mellem strukturelle forhold på makroplan og individuelle kendetegn

I dette afsnit vil vi diskutere, dels hvordan makrostrukturelle forhold, lokal-samfundsforhold og forhold på gruppe- og individplan spiller sammen, dels om den biografiske metode giver mulighed for at opnå en sammenhængende forståelse af, hvordan årsagerne på de forskellige niveauer spiller sammen, og hvordan individernes intentioner, holdninger, overvejelser, strategier og konkrete valg samt endelig tilfældigheder³ har indflydelse på, om vedkommende bliver fattig.

Der skelnes hyppigt mellem et strukturelt udgangspunkt for synet på arbejdsløshed, hvor de samfundsmæssige forudsætninger for produktionens størrelse og sammensætning anses for afgørende for beskæftigelse og fattigdom, og et individuelt (et neoklassisk økonomisk) hvor udbuddet af arbejdskraft anses for centralt, hvilket gør spørgsmålet om incitamentet til at skaffe sig et arbejde til den vigtigste årsagsfaktor. Arbejdsløshed og fattigdom ses

således bl.a. som et udtryk for, at dem, der ikke har investeret og opnået tilstrækkelig human kapital, har større risiko for at blive fattige. Det neoliberale perspektiv på fattigdom er, at nogle menneskers fattigdom må ses som et udtryk for, at de ikke har de rigtige holdninger, aspirationer og mål, der kan sikre, at de træffer de rigtige valg, og de betragtes altså ikke som værdigt trængende, mens andre uden "egen skyld" (fx på grund af alder eller handicap) er kommet i en situation, hvor de ikke kan forsørge sig selv, hvorfor de kan betragtes "værdigt trængende" (Dixon 2012:7). Disse to tilgange opfattes ofte som absolutte modsætninger, hvilket betyder, at de to typer forskning gribes helt forskelligt an. Der fokuseres ensidigt på den ene type forklaring, og den anden tilgang udelades. I nedenstående forsøger vi at vise, hvordan de to synsvinkler kan kombineres gennem inddragelse af flere niveauer i forklaringen og anvendelse af både komplementære og dialektiske forklaringsprincipper (Guldager 2008, Ejrnæs 2008b, Larsen 2009).

Rynells tidligere refererede kategorisering og styrkevurdering af risikofaktorer for fattigdom sætter fokus på, at det er forholdet mellem strukturen, de omstændigheder som individer i varierende grad selv kan påvirke og endelig nogle nøglebegivenheder, som er afgørende for, om det enkelte individ bliver fattig. Callens & Croux (2009) forsøger at lave en analyse af fattigdommen i en række europæiske lande på baggrund af international statistik ved at inddrage en række forskellige både strukturelle og individuelle forhold, men gør samtidig opmærksom på, at der mangler en generel fattigdomsteori, der kan udgøre en samlet ramme for forståelsen af disse forholds samvirken. Ovenstående to forsøg på at finde frem til betydningsfulde risikofaktorer for fattigdom illustrerer vigtige undersøgelsestemaer, men tydeliggør også manglen på en overordnet referenceramme. Især er det påtrængende med en analyse af forholdet mellem de strukturelle forhold, lokalsamfundsforhold og individuelle forhold. Uddannelse, bosætning, teenagerfødsler og helbred er eksempler på forhold, der af mange opfattes som noget, mennesker selv har betydelig indflydelse på. Samtidig foreligger der dog solid empirisk dokumentation for, at disse forhold systematisk samvarierer med socioøkonomisk status. Der er derfor behov for et begrebsapparat eller en teoretisk ramme, der meningsfuldt kan tydeliggøre, hvordan de strukturbestemte kausale mekanismer virker sammen med både forhold på gruppeniveau og på individniveau. Vandecasteele (2011) gør et interessant forsøg på at sætte livsforløbsperspektivet over for studiet af sociale stratifikationsdeterminanter og stiller spørgsmålet, om kritiske livsbegivenheder har den samme fattigdomsudløsende kraft for alle sociale lag, eller om risikoen for fattigdom kumuleres. Hans konklusion er, at de kritiske begivenheder for de flestes vedkommende har meget forskellig betydning afhængig af individets socioøkonomiske placering. Nogle begivenheder som fx det at blive arbejdsløs har dog betydning for de fleste mennesker. Undersøgelsen illustrerer kompleksiteten, men den bidrager ikke direkte til opstilling af en analysemodel.

Med et overordnet makrostrukturelt udgangspunkt vil man fokusere på, om private virksomheder overhovedet under de givne samfundsmæssige forudsætninger har mulighed for at producere med profit. Det er afgørende for, om de har brug for arbejdskraft. For offentlige virksomheder er det afgørende, om skattegrundlaget muliggør ansættelse. For begge typer virksomheder er spørgsmålet således, om de er parate til at ansætte og fastholde arbejdskraft og i givet fald, hvilke kvalifikationer (bl.a. hvilken uddannelse) denne arbejdskraft skal have. Arbejdsgiverne er på grund af konkurrencen og kravet om profit tvunget til at undlade at ansætte medarbejdere, der mangler de kvalifikationer, der er brug for. En tendens der har ført til en vækst i ansættelsesusikkerhed og andre former for usikkerhed, der indikerer stor risiko for fattigdom for den store gruppe mennesker, som Standing (2011) kalder precariatet.⁴ Det forklarer, at der først og fremmest afskediges eller ikke ansættes mennesker med få eller under de givne vilkår ubrugelige kompetencer. Derfor rammer arbejdsløsheden og fattigdommen hyppigere mennesker enten uden uddannelse eller med en ikke efterspurgt uddannelse. Samme ræsonnement kan anvendes i forhold til mennesker med handicap, etniske minoritetsgrupper med dårlige sprogkundskaber og andre grupper, der på det aktuelle tidspunkt har dårlige kvalifikationer i forhold til den produktion, der aktuelt er mest profitabel. Med et sådan udgangspunkt for analysen er det altså muligt at vise, at der er samfundsstrukturelle årsager til den sociale stratificering, der hyppigere udskiller individer med disse kendetegn (risikofaktorer) som fattige, og at deres fattigdom derfor i et betydeligt omfang er strukturelt bestemt.

Der er behov for at kunne anskue fattigdomsproblemet med komplementære teoretiske tilgange, der tydeliggør multikausaliteten. Der er behov for overordnede teorier om samfundsudviklingen som fx Standings (2011) teori om precariatet for at forstå, hvem der gennem uddannelse har muligheder for at undgå at komme til at tilhøre precariatet. Der er også behov for komplementære teorier, der sætter fokus på processer på meso- og mikroniveau. Men analysen kan ikke blive stående ved disse i udgangspunktet gensidigt udelukkende analyseformer. Pointen er at tydeliggøre, hvordan de overliggende niveauer udstikker rammer, inden for hvilke mekanismerne på underliggende niveauer kan udfolde sig (Brante 1997, Danermark m.fl. 2003). Dvs., det må tydeliggøres, hvordan den usikkerhed, der eksisterer inden for precariatet, påvirker gruppedannelsen fx i et socialt udsat boligområde. Her er der også brug for det dialektiske forklaringsprincip (Guldager 2008), der kan henlede opmærksomheden på tendenser til kollektive processer i form af fx bandedannelse, hooliganisme eller solidaritet om at hjælpe hinanden til en uddannelse.⁵ De to første tendenser kan forklare en øget fattigdomsrisiko, mens den sidste er et eksempel på en proces, der mindsker risikoen.

For den enkelte er der imidlertid forskellige veje eller stier til fattigdom. Fx kan begrænsede sociale relationer – eller snævre sociale relationer – gøre det vanskeligere at finde et (nyt) job og dermed forbedre den økonomiske

situation. Dårligt helbred kan reducere muligheden for at opnå arbejde, men arbejdsløshed kan også i sig selv påvirke helbredet i negativ retning. Bestemte former for livsførelse, fx alkoholmisbrug, kan føre til arbejdsløshed og skilsmisse – eller arbejdsløshed kan føre til alkoholmisbrug og skilsmisse, eller skilsmisse kan føre til alkoholmisbrug og arbejdsløshed. Der er ikke nogen simpel og entydig sammenhæng mellem, hvilke sekventielle hændelser og forløb der forårsager fattigdom.

Livsforløbet eller den individuelle biografi kan udgøre en fortolkningsramme for, hvilke forhold der for det enkelte individ har betydning, og hvordan disse forhold på de forskellige niveauer spiller sammen (komplementært eller dialektisk). Biografiske forhold tydeliggør således, i hvilket omfang forhold på de enkelte niveauer har indflydelse dels direkte på fattigdomsrisikoen dels på de valg og handlinger, det enkelte individ foretager, og som er bestemt af forhold på de overliggende niveauer og af det enkelte individs præferencer og valg. Handlinger og valg er imidlertid for os ikke udtryk for en rationalitet, der som neoliberalismens incitamentstankegang tager afsæt i et individualistisk menneskesyn. Der skal tages hensyn til indvirkning fra de andre niveauer i form af sociale påvirkninger og strukturelle forhold. Individets rationalitet er indskrevet i dennes livsbiografi og er opmagasineret i kroppen i form af følelser og reaktionsmønstre, som i høj grad styrer individets handlinger (Bourdieu 2002). Endelig tydeliggør den individuelle biografi tilfældige hændelsers indflydelse på, om individet bliver fattig – fx en trafikulykke, et voldeligt gadeoverfald – eller omvendt et tilfældigt møde der fører til venskab og herigennem job og velstand.

Risikofaktorer, livsfaser og biografier der forklarer fattigdom

I det forudgående er der påvist sandsynligheder for, at nogle individer og grupper hyppigere end andre vil opleve fattigdom. Risikofaktorer – og især enkeltstående – er dog utilstrækkelige til at forklare, hvorfor nogle mennesker og ikke andre, der er udsat for samme risikofaktor, ender i fattigdom. For at forklare hvorfor, hvordan og hvornår risici for fattigdom resulterer i fattigdom, er det nødvendigt at analysere de konkrete omstændigheder, hvorunder den økonomiske situation forværres. Nogle forhold kan trække i samme retning mod fattigdom, mens andre kan trække i andre retninger. Her er det nødvendigt at analysere de konkrete mekanismer, begivenheder og tilfældigheder, som statistiske analyser af sammenhængen mellem risikofaktorer (input) og forekomsten af fattigdom (output) ikke kan forklare.

Flere forhold er overordnet vigtige at understrege. I samfund med en meget høj andel fattige er det selvfølgelig betydeligt vanskeligere at undgå fattigdom, og i disse samfund bliver det særligt relevant at analysere de tilfælde, hvor risikofaktorerne ikke udløser fattigdom, fordi det her er vigtigt at vide, hvilke forhold der har modvirket fremkomsten af fattigdom. I samfund som de skandinaviske, hvor andelen af fattige er lav, er risikoen for at blive fattig

selvfølgelig tilsvarende mindre, og i disse tilfælde bliver det centralt at finde frem til de mest betydningsfulde risikofaktorer.

Arbejdsløshed er den primære årsag til fattigdom, men selv hyppige arbejdsløshedsperioder fører ikke nødvendigvis til fattigdom. Forholdsvis hurtig generhvervelse af arbejdet sikrer som regel, at individer og familier undgår fattigdommen. I den forbindelse er det afgørende, hvilke risikofaktorer, der gør sig gældende for de arbejdsløse. Hyppigheden af barrierer, der specifikt har stillet sig i vejen for, at mennesker, der levede af kontanthjælp og af de såkaldte fattigdomsydelser i 2009, kunne komme i arbejde, er afdækket i en empirisk undersøgelse i Danmark. Det fremgår af denne tydeligt, at dårligt helbred for alle grupper var den hyppigst nævnte barriere, men også dårlige uddannelsesmæssige kvalifikationer og problemer med det danske sprog nævntes meget hyppigt i alle grupper. Herudover nævntes andre mere specifikke problemer, således at der i gennemsnit blev nævnt ca. to barrierer per individ (Ejrnæs m.fl. 2010).

Risikofaktorer og ophobning af risikofaktorer er således vigtige, når individers fattigdom skal forklares, men vi vil med to eksempler fra vore kvalitative interview vise, at billedet er langt mere komplekst. Vi vil således vise både, hvilke mekanismer der i de enkelte tilfælde medførte fattigdom, og hvad der betød noget for udsigterne til at komme ud af fattigdommen igen. Vi har analyseret to cases, der omhandler personer, der i 2009 havde modtaget starthjælp og nedsat kontanthjælp. For disse cases gælder det, at familierne dels havde forskellige belastninger, dels havde været udsat for risikofaktorer og endelig havde handlet forskelligt i situationerne, men at de alligevel var blevet fattige, og de havde på interviewtidspunktet i gennem en periode oplevet et liv i fattigdom. De havde imidlertid også meget forskellige betingelser for på sigt at forbedre deres beskæftigelsesmuligheder og komme ud af fattigdommen. Dybden af den fattigdom, de havde oplevet, var påvirket af en række andre forhold end arbejdsløshed og størrelsen af de sociale ydelser. I de to cases er det andre forhold end arbejdsløsheden i sig selv, der har medført, at de har været på de laveste sociale ydelser. De to cases viser, at individers forskellige vilkår og situation er helt afgørende for deres fremtidige beskæftigelsesmuligheder.

Vi bruger Bourdieus begreber om habituelle dispositioner og praktisk sans (2007) samt kapitaler (1986) til at karakterisere deres livsbaneforløb og de vilkår og betingelser, de havde for at agere i og komme ud af fattigdomssituationen. Vi anvender endvidere Archers (2007) begreb om "den indre samtale" for at forstå de refleksioner og overvejelser, de gjorde sig i forhold de udfordringer, som de stod overfor. Det vil sige, at vi med Archer tillægger aktøren en større refleksiv kapacitet, og at vi opererer med en adskillelse mellem aktør og den struktur og de omgivelser, som ganske vist både over tid og aktuelt påvirker, men altså ikke determinerer de habituelle dispositioner. Archers adskillelse af aktør og struktur gør det muligt at reflektere eller med Archers

egen formulering at føre en "indre samtale" om, hvad der kan tale for, og hvad der kan tale mod en bestemt strategi:

... it is only when the objective-subjective distinctions is maintained that it is possible to deal in a theoretically congruent manner with cases where situated actors distance themselves from social structures relatively external to them in order to assess, more or less rationally, the degree of constraint and enablement these structures offer, the pros and cons, the chances of success or failure of different strategies, etc. (Archer 2007:34).

Den økonomiske krise, arbejdsløshed og en lovgivning, der fra 2002-2011 gradvist medførte en række sociale ydelser, som lå betragteligt under den almindelig kontanthjælp, var strukturelle og institutionelle forhold, som spillede en vigtig rolle for næsten alle interviewpersoner i vores undersøgelse. Men ud over disse fælles risikobetingelser, så var forudsætningerne og vilkårene for både at håndtere og komme ud af fattigdommen meget forskellige. Tidligere livsforløb, familieforhold, besiddelsen af kapitaler og herunder især kulturelle, sociale og helbredsmæssige ressourcer samt endelig tilfældigheder var faktorer, som i forskellige kombinationer havde central betydning for, hvordan familierne taklede fattigdomssituationen, og hvordan deres muligheder var for at undgå længerevarende fattigdom. De cases, vi har udvalgt, illustrerer, at individuelle forudsætninger og biografier inklusive individuelle overvejelser og tilfældigheder, der bliver nøglebegivenheder i livsforløbet, kan få afgørende betydning for, hvorvidt man bliver fattig, og hvilke muligheder der er for at komme ud af fattigdommen.

Dorte var 45 år på interviewtidspunktet i 2009 og alene med datteren Julie på 8 år. Hun havde modtaget almindelig kontanthjælp (men var berørt af kontanthjælpsloftet) i 3 år og før det arbejdsløsheds- og sygedagpenge. I 1991 havde hun været udsat for en rideulykke, der blev skelsættende. Dorte fik varige mén af rideulykken, og hendes helbredstilstand blev ikke udredt i det sundhedsfaglige system, da de symptomer, hun redegjorde for, blev ignoreret af lægerne. Det var først, da hun mødte og fik hjælp af familieterapeuten Susanne, at der kom skred i et afklaringsforløb.

Dorte havde ingen kompetencegivende uddannelse. Hun ville selv gerne have taget en uddannelse, men hun var blevet indprentet af især storesøsteren og mosteren, at hun ikke skulle stræbe højere end at få et helt almindeligt arbejde. Hun blev dog på et tidspunkt stærkt motiveret til at videreuddanne sig, bl.a. fordi hendes daværende kærestes familie havde kulturel og social kapital. Dels motiverede kæresten og dennes forældre hende for uddannelse, og dels kunne de have hjulpet hende til at gennemføre en uddannelse. Kæresteforholdet gik imidlertid i stykker, og hun opgav den uddannelse, hun var i gang med, og efter rideulykken var hun slet ikke i stand til at gennemføre

en længerevarende uddannelse. I 2003 forsøgte hun at tage et 18-ugers HG-kursus, men kunne heller ikke klare det og modtog herefter sygedagpenge.

Dortes aktuelle liv var præget af fattigdomssituationen⁶ på den måde, at megen af hendes tid blev anvendt på omsorg for datteren og på tilbudsjagt, hvilket på interviewtidspunktet forhindrede hende i at være opsøgende i forhold til at forsøge skaffe sig et mindre krævende deltidsjob. Fattigdommen havde nemlig stor indflydelse på de fleste aspekter af hendes liv, hvilket fx viste sig ved, at hun, når hun færdedes i det offentlige rum, hele tiden var fokuseret på, om der lå mønter på jorden, eller flasker hun kunne samle op. Denne adfærd var i løbet af de senere år nærmest blevet indlejret som en form for praktisk sans, men samtidigt reflekterede hun over, at hendes adfærd bevirkede, at fx en tivolitur, hun var på sammen med sin datter, ikke blev til det hyggelige sociale samvær med datteren, som det skulle have været, fordi hendes fokus var et andet sted; nemlig på tomme krus, der kunne indløses. Hver dag var for hende en kamp om at få pengene til at slå til, og hun brugte sin energi på overvejelser og handlinger i den forbindelse. Som Dortes eksempel viser, er strukturer og kapitalbesiddelse overordentlig betydningsfulde for både hendes praktiske sans og hendes livsform, men det betyder ikke, at refleksionen er sat ud af kraft. Men i mange tilfælde vedrører refleksionen først og fremmest overlevelse eller omsorgen for datteren og ikke den jobsøgning eller de kurser, der måske på sigt kunne føre hende ud af fattigdommen.

Dorte havde haft en svær opvækst med fraskilte forældre og en alkoholiseret far, som hun ofte skulle tage sig af. Ifølge hendes selv havde dette også skabt en vis robusthed og en evne til at klare sig selv på trods af de vanskelige vilkår. Hun gjorde sig mange overvejelser om sin situation og var bevidst om, at hun udadtil kunne fremtræde som ressourcestærk, fordi hun bl.a. var politisk aktiv i nærmiljøet. Hun prioriterede sin politiske aktivitet og omsorgen for datteren, men ofte havde hun alligevel ikke kræfterne til fx at læse godnathistorier for datteren så ofte, som hun gerne ville. Dorte førte ofte "indre samtaler" med sig selv om de svære vilkår, som hun og datteren lever under, og hvad hun kunne gøre for at forandre disse vilkår. Men der indgik ikke jobsøgning i hendes overvejelser. Hun var hverken i besiddelse af tilstrækkelig kulturel kapital (i form af formel uddannelse) eller helbredsmæssig kapital. Derimod havde hun en relativ stærk social kapital i form af både tætte og løse sociale netværk. Hendes kontakt til Susanne, som var en del af et sådan løst netværk, der for Dorte havde fungeret som et brobyggende netværk, kunne måske betyde, at hun kunne få tildelt en førtidspension, som ville gøre økonomien noget bedre og i hvert tilfælde mere stabil. Denne potentielle ændring i forsørgelsessituationen opfattede Dorte på interviewtidspunktet som den eneste realistiske mulighed for at komme ud af fattigdommen.

Anne på 22 år (i 2009) er et eksempel på, at fattigdommen også kan ramme mennesker, der har haft et godt udgangspunkt med opvækst i en familie med gode ressourcer i form af både økonomisk, kulturel og social kapital. Anne

havde en habitus, der også som udgangspunkt har givet hende selv gode livschancer. Anne tog efter sin studentereksamen til Island for at træne heste, der både var hendes og forældrenes hobby. Under sit to år lange ophold i Island blev hun gravid, og hun tog tilbage til Danmark for at føde barnet her. Da hun kom tilbage til Danmark vidste hun ikke, at hun slet ikke var berettiget til at modtage almindelig kontanthjælp, men at hun kun kunne modtage starthjælp, fordi hun havde været ude af landet i 2 år. Da hun ikke kunne leve af starthjælpen, flyttede hun ind hos forældrene i et lille baghus. Hun betalte en lav husleje til sine forældre, men havde med 2500 kr. i rådighedsbeløb om måneden meget lidt til sig selv og sønnens livsfornødenheder. Hun spiste ofte sammen med sine forældre, som også støttede hende med praktisk hjælp i dagligdagen. Anne var student, kunne starte på en professionsuddannelse og var godt på vej til at blive folkeskolelærer og havde dermed på sigt gode muligheder for en fast tilknytning til arbejdsmarkedet. Perioden på især starthjælp og senere SU betød meget stramme økonomiske rammer for hendes og sønnens livsudfoldelser. Uden forældrenes økonomiske, praktiske og emotionelle støtte ville hun – især i perioden på starthjælp – have befundet sig i dyb fattigdom, og hun ville muligvis heller ikke have været i stand til at gennemføre studiet til folkeskolelærer. Anne havde ophobet gæld til forældrene og bedstemoderen samt til banken, men det var ikke en gæld, der var uoverskuelig som for mange andre, der i længere tid havde levet af de laveste sociale ydelser (Müller m.fl. 2010). Annes habituelle dispositioner var desuden forment af en tryk opvækst, gode erfaringer i skolesystemet og et socialt netværk, der muliggjorde hendes deltagelse i uddannelse, da hun blev støttet både økonomisk, praktisk og emotionelt hertil af forældre og andre i hendes netværk. Hun var således i besiddelse af både en høj grad af kulturel og social kapital og kunne i fremtiden se frem til også at have en rimelig og stabil økonomisk kapital. Samtidigt var hun ung og havde ingen helbredsproblemer.

De to cases illustrerer meget forskellige (livs)forløbsbaner. Dortes og Annes livsforløbsbaner kan karakteriseres som brudte. Livsforløbsbanerne indeholder kritiske nøglebegivenheder, der imidlertid skyldes tilfældigheder. Dortes rideulykke gjorde hende uarbejdsdygtig og førte hende og datteren ud i daglige situationer, der var præget af "knaphedens tyranni". Annes graviditet i forbindelse med opholdet i Island var en anden tilfældigt opstået nøglebegivenhed, som førte til øjeblikkelig fattigdom på grund af lovgivningen om starthjælp. Men kapitalbesiddelsen, habitus og biografien fik betydning for det senere gunstige forløb. Dortes udgangspunkt med hensyn til kulturel kapitalbesiddelse var dårligt, og hendes netværk havde haft vekslende karakter og betydning, fx blev der først foretaget en ordentlig helbreds-mæssig udredning, da hendes netværk blev udvidet med familierapeuten Susanne, der kunne fungere som et brobyggende netværk til relevante personer inden for sundhedsvæsenet, og Susanne optrådte også som bisidder ved kontakten til det kommunale system. Mødet med Susanne udgjorde dermed en positiv nøg-

lebegivenhed, der måske på sigt kunne bringe hende ud af fattigdommen ved, at hun fik tildelt en førtidspension. Annes biografi var anderledes. Hun havde haft en relativt privilegeret barndom og ungdom i trygge rammer og med en progression i uddannelsessystemet indtil graviditeten i forbindelse med en form for sabbatår i Island. Starthjælpsperioden blev kun en parentes i hendes liv og havde – bortset fra de i en periode snævre økonomiske rammer – ingen konsekvenser for hendes videre livsbane, idet hun på interviewtidspunktet var ved at færdiggøre en folkeskolelæreruddannelse.

De vigtigste risikofaktorer for fattigdom, der er afdækket i casene, er på det institutionelle niveau lovgivningen om sociale ydelser og på individniveauet kulturel kapital i form af anvendelige kvalifikationer på arbejdsmarkedet, den sociale kapitalers beskaffenhed, helbredskapitalen og endelig en række forskellige tilfældigheder i livsforløbet. I disse to cases er det ikke – som det var for de fleste af de øvrige 15 personer i vores kvalitative interviewundersøgelse – makrostrukturelle forhold i form af konjunktur- og beskæftigelsesforhold, der var den centrale faktor bag fattigdomssituationen. Disse cases er netop udvalgt, fordi de på hver deres måde tydeliggør, at politisk institutionelle forhold (indførelsen af fattigdomsydelserne) og tilfældigheder i livsforløbet dels i form af en rideulykke og dels i form af et længerevarende udlandsophold, graviditet og barsel, bragte dem ud i en fattigdomssituation. Men deres forudsætninger betyder, at deres fremtidige beskæftigelsesmuligheder umiddelbart og realistisk set tegnede sig helt forskelligt. Både Dorte og Anne forholdt sig reflektivt til deres situation og traf valg. Dortes valg og refleksioner kredsede om de indskrænkede valgmuligheder og politiske spørgsmål samt de daglige problemer med at få pengene til at slå til, afbøde virkningerne af afsavnene og drage omsorg for sin datter. Annes refleksioner i forhold til disse spørgsmål fyldte ikke så meget, fordi hun havde et godt udgangspunkt og et netværk, der kunne hjælpe hende med de øjeblikkelige problemer. Hendes refleksioner kunne således koncentreres om uddannelse og job.

Konklusion

Vi har i artiklen påpeget behovet for en analysestrategi i forhold til årsager til fattigdom, der både muliggør en vurdering af, hvorledes overordnede strukturer, individuelle vilkår, egenskaber og overvejelser spiller sammen og har betydning for, om individer og familier bliver fattige. Analysen af årsagerne til fattigdom har været koncentreret om en afdækning af risikofaktorer. Med udgangspunkt i kritisk realisme fremlægges i artiklen et forslag til en analysemodel, der inddrager risikofaktorer på alle niveauer, hvilket giver mulighed for at tage højde for såvel forhold på makroniveau som forhold, der vedrører lokalsamfund og grupper samt det enkelte individ. Modellen giver samtidig mulighed for analyse af livsforløb eller biografier, hvilket vi har gjort ved kortfattet at fremstille to cases, hvor der er mulighed for at vise, hvordan også individets egne valg og tilfældigheder har betydning for, om den enkelte bliver fattig.

Noter

1. Disse forhold fremhæves af både Lister (2004:51-73) og Alcock (2006:35-42), og begge understreger, at det for de strukturelle forholds vedkommende ikke er selve egenskaben ved individet, fx dets klasse, alder eller bosted, der forårsager fattigdommen, men at det er samfundets institutionelle behandling af mennesker, der bærer disse kendetegn, som er afgørende for, at de har større risiko for at blive fattige.
2. Betydningen af fx køn og etnicitet som forskels-/ulighedsmarkør kan dog ændres, hvis de samfundsmæssige diskurser og praksisser i forhold hertil ændres.
3. Analyser viser, at selv alvorlige risikofaktorer ikke betyder nogen *stor* risiko for at få det pågældende sociale problem. Ligesom mange mennesker uden kendte risikofaktorer faktisk pådrager sig problemer (Ejrnæs 2008b). Det er et stærkt indicium for, at tilfældigheder (eller i hvert fald endnu ukendte risikofaktorer) spiller en vigtig rolle. Som Sibeon (1999:325-328) anfører, må tilfældigheder optræde som vigtige årsagsfaktorer i en antireduktionistisk sociologi.
4. Precariatet er en betegnelse, der sammenstiller de engelske ord "precarious" og "proletariat".
5. Sommeren 2012 bød i Danmark på netop disse tre eksempler på forskellige gruppedannelser knyttet til udsatte boligområder.
6. De havde 3.016 kr. i rådighedsbeløb om måneden. Det lille rådighedsbeløb skyldes især en høj husleje (som for mange andre enlige mødre) på 7.317 kr. (inklusive el) og afdrag på gæld på 1.203 kr. per måned.

Litteratur

- Alcock, Pete 2006: *Understanding Poverty*, 3. ed. Chippenham and Eastbourne: Palgrave Macmillan.
- Archer, Margaret M. 2007: *Making our Way through the World. Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre 1986: "The forms of capital", i J. G. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, s. 241-258.
- Bourdieu, Pierre 2002: "Det økonomiske felt". *Dansk Sociologi*, nr. 1, 2002:3-39.
- Bourdieu, Pierre 2007: *Den praktiske sans*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Brante, Thomas 1997: "Kausal realism och Sociologi". *Sociologisk Forskning*, Vol. 34, No. 1-2, Växjö, Sveriges Sociologförbund s. 311-325.
- Callens, Marc & Christophe Croux 2009: "Poverty Dynamics in Europe: A Multilevel Recurrent Discrete-Time Hazard Analysis". *International Sociology*, Vol. 24, No. 3, 2009:368-396.
- Coleman, James 1994: "A Rational Choice Perspective on Economic Sociology", i N. Smelser og R. Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press, s. 166-180.
- Danermark, Berth; Mats Ekström; Liselotte Jakobsen & Jan Ch. Karlsson, J. 2003: *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Delbridge, Rick & Tim Edwards 2013: "Inhabiting Institutions: Critical Realist Refinements to Understanding Institutional Complexity and Change". *Organization Studies*, April 2013:1-21.
- Dell, Melissa; Benjamin F. Jones & Benjamin A. Olken 2012: "Temperature Shocks and Economic Growth: Evidence from the Last Half Century". *American Economic Journal: Macroeconomics*, 4(3), 2012:66-95.

- Dixon, John 2012: "On being Poor-by-Choice: A Philosophical Critique of the Neoliberal Poverty Perspective". *Poverty & Public Policy*, Vol. 4, Iss. 2, 2012:1-19.
- Ejrnæs, Morten 2008a: "Risikoolyse i den anvendelsesorienterede socialforskning", i Ejrnæs & Guldager: *Helhedssyn og forklaring*, s. 173-228. København: Akademisk Forlag.
- Ejrnæs, Morten 2008b: "Teorier på forskellige niveauer som forudsætning for at forstå og forklare sociale problemer", i Ejrnæs & Guldager: *Helhedssyn og forklaring*, s. 125-172. København: Akademisk Forlag.
- Ejrnæs, Morten; Henning Hansen & Jørgen Elm Larsen 2010: *Levekår og Coping – Resourcer, tilpasning og strategi blandt modtagere af de laveste ydelser*. København: CASA.
- Grusky, David B. & Ravi Kanbur 2006: *Poverty and Inequality*. Stanford: Stanford University Press.
- Guldager, Jens 2008: "Komplementaritet og dialektik", i Ejrnæs & Guldager: *Helhedssyn og forklaring*, s. 79-123. København: Akademisk Forlag.
- Juul, Jonas Schytz 2011a: *Tal fra Finansministeriet viser stigende fattigdom*. København: AE-rådet.
- Juul, Jonas Schytz 2011b: *Op mod hver fjerde lever i fattigdom i de danske ghettoområder*. København: AE-rådet.
- Kim, Sei Hill; John P. Carvalho & Andrew C. Davis 2010: "Talking about poverty: News framing of who is responsible for causing and fixing the problem". *Journalism & mass communication quarterly*, Vol. 87, (3-4), 2010:563-581.
- Larsen, Jørgen Elm 2009: "Marginalisering og levekår", i Jørgen Elm Larsen & Nils Mortensen: *Udenfor eller indenfor*, s. 122-153. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lister, Ruth 2004: *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Mouzelis, Nicos 1995: *Sociological Theory. What went wrong? Diagnosis and Remedies*. London: Routledge.
- Müller, Maja; Andersen, John; Ejrnæs, Morten & Larsen, Jørgen Elm 2010: *Livet på laveste sociale ydelser – En kvalitativ undersøgelse om livsbetingelser og copingstrategier*. København: CASA.
- Niemelä, Mikko 2008: "Perceptions of the Causes of Poverty in Finland". *Acta Sociologica*, Vol. 51, March, 2008:23-40.
- Nolan, Brian; Richard Hauser & Jean Paul Zoyem 2000: "The Changing Effects of Social Protection on Poverty", i Gallie, D. & Paugam, S. (Eds.): *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Noy, Ilan 2009: "The macroeconomic consequences of disasters". *Journal of Development of Economics*, vol. 88, 2009:221-231.
- Pantazis, Christina; Gordon, David & Levitas, Ruth 2006: *Poverty and social exclusion in Britain*. Bristol: The Policy Press.
- Rowntree, Seebohm 1901: *Poverty. A Study of Town Life*. London: Macmillan and Co.
- Rynell, Amy 2008: *CAUSES OF POVERTY. Findings from Recent Research*. The Heartland Alliance Mid-America Institute on Poverty.
- Saunders, Peter 2011: *Down and Out. Poverty and Exclusion in Australia*. Bristol: Policy Press.
- Sibeon, Roger 1999: "Anti Reductionist Sociology". *Sociology*, Vol. 33, 1999:317-334.
- Standing, Guy 2011: *The Precariat*. London: Bloomsbury.

- Thomson, Rachel; Robert Bell, Janet Holland, Sheila Henderson, & Sheena McGrellis Sue Sharpe 2002: "Critical Moments: Choice, Chance and Opportunity in Young People's Narratives of Transition". *Sociology*, 36, 2002:335-354.
- Wacquant, Loïc 2008: *Urban Outcasts*. Cambridge: Polity Press.
- Weiss-Gal, Idit; Yael Benyamini, Karni Ginzburg, Riki Savaya, & Einat Peled 2009: "Social workers' and service users' causal attributions for poverty". *Social Work*, 54 (2), 2009:125-133.
- Vandecasteele, Leen 2011: "Life Course Risks or Cumulative Disadvantage? The Structuring Effect of Social Stratification Determinants and Life Course Events on Poverty Transitions in Europe". *European Sociological Review*, Vol. 27, no. 2, 2011:246-263.